

Психологічні особливості етнічної ідентичності та толерантності у студентів-білінгвів

У статті висвітлено психологічні особливості етнічної ідентичності та толерантності у студентів-білінгвів. Подано результати емпіричного аналізу вираженості етнічної ідентичності, етнічної афіліації, а також типів етнічної ідентичності у студентів із продуктивним та репродуктивним типами білінгвізму. Встановлено, що продуктивний білінгвізм сприяє розвитку позитивної етнічної ідентичності, формуванню позитивних відчуттів щодо власної етнічної приналежності, а також становленню толерантної особистості студентів, здатних до гармонійної міжкультурної взаємодії та співпраці з членами усіх етнонаціональних спільнот.

Ключові слова: етнічна ідентичність, толерантність, етнічна афіліація, продуктивний тип білінгвізму, репродуктивний тип білінгвізму.

В статье освещены психологические особенности этнической идентичности и толерантности у студентов-билинггов. Поданы результаты эмпирического анализа выраженности этнической идентичности, этнической аффилиации, а также типов этнической идентичности у студентов с продуктивными и репродуктивными типами билингвизма. Установлено, что продуктивный билингвизм способствует развитию позитивной этнической идентичности, формированию положительных чувств по собственной этнической принадлежности, а также становлению толерантной личности студентов, способных к гармоничному межкультурному взаимодействию и сотрудничеству с членами всех этнонациональных сообществ.

Ключевые слова: этническая идентичность, толерантность, этническая аффилиация, продуктивный тип билингвизма, репродуктивный тип билингвизма.

Постановка проблеми. Мультикультурність визначає нові вектори розвитку сучасного світу, що, з одного боку, передбачає інтенсифікацію міжнародних зв'язків та посилення міжкультурної взаємодії, а з другого – збереження власної національної своєрідності та формування етнічної ідентичності представників різноманітних країн. Саме тому в українській державі, що характеризується високим коефіцієнтом етнічної мозаїчності, вирішення питання налагодження етнокультурної співпраці, розвитку позитивної етнічної ідентичності та формування уста-

новок національної толерантності є пріоритетними завданнями розбудови демократичного суспільства.

Актуальність дослідження зумовлена зростанням суспільного інтересу до проблем збереження миру та гармонійних відносин, а також побудови системи толерантних стосунків між представниками різних етнічних груп в умовах полікультурного соціуму.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Психолого-педагогічні основи дослідження взаємозв'язків феноменів етнічної ідентичності та національної толерантності розглянуті у працях О. Г. Асмолова, Дж. Беррі, С. К. Бондирєвої, І. С. Кона, В. С. Кукушина, Н. М. Лебедевої, Ф. М. Малхозової М. Плізента, Л. Г. Почебут, Г. У. Солдатової, Т. Г. Стефаненко, Г. Теджфела, Дж. Тернера, Д. Тейлора та ін.; етносоціологічні та соціально-психологічні концепції етнічної ідентичності запропоновані у дослідженнях Дж. Беррі, Ю. В. Бромлея, Л. М. Дробіжевої, В. І. Козлова, І. С. Кона, Н. Г. Панкової, В. Ф. Петренка, Б. Ф. Поршнева, Л. Г. Почебут, О. Л. Романової, Г. У. Солдатової, Т. Г. Стефаненко, Д. Тейлора, В. Ю. Хотинець. В рамках вітчизняної наукової школи психологічні та соціально-психологічні аспекти проблематики досліджували О. В. Бичко, М. Й. Боришевський, В. О. Васютинський, П. І. Гнатенко, О. А. Донченко, В. Б. Євтух, О. М. Лозова, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. М. Павленко, М. І. Пірен, М. В. Савчин, С. О. Таглін, М. О. Шульга тощо. Водночас, теоретичний аналіз психологічної літератури свідчить про відсутність ґрунтовних теоретико-методологічних та емпіричних праць стосовно дослідження запропонованої проблематики в умовах білінгвізму.

Мета статті – визначити психологічні особливості етнічної ідентичності та толерантності у студентів-білінгвів.

Виклад основного матеріалу. Питання вивчення етнічної ідентичності та толерантності стали об'єктом дослідження різних наукових шкіл та напрямків, зокрема психологічних та соціально-психологічних. Це, власне, і пояснює широкий діапазон інтерпретації змісту поняття етнічної (міжетнічної, національної) толерантності. В рамках запропонованої статті ми не вважаємо за необхідне зупинятися на різноманітних концепціях щодо трактування змістового наповнення цього феномена. Слушним, натомість, видається нам окреслення основного поняттєвого апарату проведеного емпіричного дослідження.

Етнічна (національна) толерантність розуміється нами як наявність позитивного образу «іншого», позитивного став-

лення до етнічного «вони» за умови збереження позитивного сприйняття та ставлення до етнічного «ми». В такому разі етнічна толерантність функціонує як характеристика успішної між-етнічної інтеграції, міжкультурної взаємодії, основою якої є не терпиме ставлення до відмінностей «інших», а прийняття та визнання цих особливостей. Кінцевим результатом етнічної толерантності є об'єднання суспільства, досягнення міжнаціонального примирення політичними засобами, зняття негативних явищ та тенденцій у сфері міжнаціональних відносин шляхом сприйняття «чужих» культур, звичаїв, своєрідності як достойних, ціннісних явищ [1].

Щодо змістової сутності *етнічної ідентичності*, ми, згідно Н. М. Лебедевої, розуміємо цей етнопсихологічний феномен як ступінь суб'єктивного усвідомлення індивідом себе в якості представника своєї етнокультурної спільноти [7]. Позитивна етнічна ідентичність є балансом толерантності по відношенню до власної та інших етнічних груп, який дозволяє розглядати її як умову самостійного та стабільного існування етнічної групи і як умову мирної міжкультурної взаємодії в поліетнічному світі [4].

Основною гіпотезою емпіричного вивчення стало припущення про існування істотно значущих відмінностей у показниках сформованості етнічної ідентичності та толерантності у студентів із різним типом білінгвізму.

Експериментальне дослідження було проведене на базі Національного університету «Острозька академія». Всього в експерименті взяло участь 97 респондентів – студенти третього та четвертого курсів факультетів романо-германських мов та міжнародних відносин, із них 12 чоловіків та 85 жінок, віком від 20 до 25 років.

Об'єм вибірки визначався відповідно до загальних вимог проведення експериментального дослідження, що передбачало порівняння двох вибірок, загальна чисельність яких становила не менше 50 осіб. Отримані дані обраховувалися за допомогою методів математичної статистики із використанням комп'ютерної програми SPSSStatistics 20.

З метою визначення ступеня білінгвізму було застосовано таку психолінгвістичну методику, як асоціативний тест, що проводився спочатку українською мовою, а згодом, через певний час, англійською, оскільки усі опитані студенти обрали англійську мову як другу, зазначивши свій рівень володіння нею як «добрий» (27 студентів), «покращений» (25 студентів) та «вільний» (45 студентів). У відповідь на запропоноване слово-стимул

студенти записували перше слово-асоціацію, що спадало їм на думку, на першому етапі дослідження українською мовою, а на другому – англійською. Тип білінгвізму визначався на основі коефіцієнта співпадіння реакцій на рідній та нерідній мовах за формулою:

$$K \text{ спів. реакцій} = \frac{\text{спів. реакцій}}{\text{всіх реакцій}} \times 100 \%$$

Коефіцієнт понад 50% розглядався нами як показник продуктивного білінгвізму, від 30% до 50% – репродуктивного білінгвізму та, відповідно, менше 30% – рецептивного білінгвізму [2]. В процесі дослідження ми виявили такі типи білінгвізму у студентів: 38 респондентів (39%) мають репродуктивний білінгвізм та 59 респондентів (61%) – продуктивний. За результатами проведеного дослідження у відповідності із правилами нормального розподілення вибірка студентів була розділена на дві групи (з репродуктивним та продуктивним типом білінгвізму) та були виявлені значні етнопсихологічні відмінності у студентів із різним типом білінгвізму.

З метою діагностики вираженості етнічної ідентичності у студентів використовувалася методика Дж. Фінні[5]. Усі опитувані без винятку назвали своєю національністю «українець (українка)» та рідною мовою українську, тому етнічна ідентичність вимірювалася стосовно українців як етнічної групи студентів. Опитувальник складався із низки тверджень, які стосувалися етнічної приналежності респондентів, їхньої етнічної групи та ставлення до неї, що ранжувалися за шкалою «повністю згоден» – «швидше згоден, аніж не згоден» – «швидше не згоден, аніж згоден» – «повністю не згоден». За кожний варіант відповіді студенти отримували відповідно 4, 3, 2, 1 бали, що загалом становило 48 балів, а середній бал (із 4 можливих) за всі запитання і був загальним показником етнічної ідентичності. Застосована методика також уможливила діагностування вираженості когнітивного (середній бал на запитання № 1, 2, 4, 8, 10) та афективного (середній бал на запитання № 3, 5, 6, 7, 9, 11, 12) компонентів етнічної ідентичності. В результаті використання методики Дж. Фінні було отримано такі результати (див. табл. 1).

Як видно із результатів, представлених у таблиці 1, показники вираженості етнічної ідентичності, а також її когнітивного та афективного компонентів не є високими у студентів усієї вибірки: відповідно 34, 36 балів (із 48 балів), 13, 02 балів (із 20 балів) та 22, 20 балів (із 28 балів). Водночас статистично значущими є відмінності у зазначених показниках у студентів із продуктив-

ним та репродуктивним типами білінгвізму. Отримані дані емпіричного вивчення етнічної ідентичності підтвердили думку стосовно того, що студенти із продуктивним типом білінгвізму здатні глибше усвідомлювати власну етнічну приналежність, ототожнювати себе зі своєю етнічною групою та ідентифікувати власне етнічне «Я» як представника української нації, що проявляється у вищому індексі етнічної ідентичності. Водночас, продуктивні білінгви, на відміну від репродуктивних, також характеризуються вищим рівнем знань та уявлень щодо особливостей своєї етнічної групи, відчуттям приналежності до неї, оцінки її якостей, ставлення до членства в ній, свідченням чого є відмінності у показниках сформованості когнітивного та афективного компонентів етнічної ідентичності.

Таблиця 1

Аналіз етнічної ідентичності у студентів з різним типом білінгвізму

Індекси етнічної ідентичності	Уся вибірка		Студенти з продуктивним типом білінгвізму		Студенти з репродуктивним типом білінгвізму		U-критерій Манна-Уїтні
	Загальний бал	Середній бал	Загальний бал	Середній бал	Загальний бал	Середній бал	
Показник вираженості етнічної ідентичності	34, 36	2, 86	36, 47	3, 04	31, 07	2, 59	548, 5
Показник вираженості когнітивного компонента	13, 02	2, 60	13, 95	2, 79	11, 58	1, 65	642, 5
Показник вираженості афективного компонента	22, 20	3, 17	22, 79	3, 26	21, 26	3, 04	682, 5

Примітка: критичні значення

$$U_{кр=805}, p \leq 0,01$$

$$U_{кр=897}, p \leq 0,05$$

У контексті аналізу етнічної ідентичності було також застосовано методикку «Типи етнічної ідентичності» (Г. У. Солдатова, С. В. Ришова)[3], яка дозволяє діагностувати етнічну самосві-

домість та її трансформації в умовах міжетнічної напруги. На думку авторів методики, одним із показників трансформації етнічної ідентичності виступає етнічна інтолерантність. Ступінь етнічної толерантності респондента оцінюється на основі таких критеріїв: рівня «негативізму» у ставленні до власної та інших етнічних груп, порогу емоційного реагування на іноетнічне оточення, вираженості агресивних та ворожих реакцій по відношенню до інших груп. Типи етнічної ідентичності виокремлено на основі діапазону шкали етноцентризму, що включає континуум від «заперечення» ідентичності (характеризується негативізмом та нетерпимістю по відношенню до власної етнічної групи) і до національного фанатизму (виступає апофеозом нетерпимості та є вищим ступенем негативізму по відношенню до інших етнічних груп). Опитувальник складається із шести шкал, що відповідають таким типам етнічної ідентичності:

Етнонігілізм – форма гіпоідентичності, що характеризується відходом від власної етнічної групи та пошуком соціально-психологічних груп не за етнічним критерієм.

Етнічна індиферентність – розмиття етнічної ідентичності, що виражається в невизначеності етнічної приналежності, неактуальності категорії етнічності.

Норма (позитивна етнічна ідентичність) – співвідношення позитивного ставлення до власного народу з позитивним ставленням до інших народів. Такий тип етнічної ідентичності функціонує як підґрунтя толерантного ставлення до власної та інших етнічних груп.

Етноегоїзм – тип гіперідентичності, що виражається в нешкідливій формі на вербальному рівні як результат сприйняття крізь призму «мій народ», проте може передбачати іноді напругу та роздратування у спілкуванні з представниками інших етнічних груп.

Етноізоляціонізм – переконання у перевазі свого народу, визнання необхідності «очищення» національної культури, негативне ставлення до міжетнічних шлюбів, ксенофобія тощо.

Етнофанатизм – готовність здійснювати будь-які вчинки заради етнічних інтересів, відмова іншим народам у праві використання ресурсів та соціальних привілеїв, визнання пріоритету етнічних прав над правами людини, виправдання будь-яких жертв у боротьбі за благополуччя свого народу [3].

На основі відповідей респондентів у відповідності зі шкалою «згоден» (4 бали) – «швидше згоден» (3 бали) – «з дечим згоден, а з дечим ні» (2 бали) – «швидше не згоден» (1 бал) – «не згоден»

(0 балів) на 30 запропонованих тверджень підраховувалася сума балів по кожному із типів етнічної ідентичності (можливий діапазон – від 0 до 20 балів). Аналіз результатів дав змогу прослідкувати вираженість різних типів етнічної ідентичності, а також домінуючого типу етнічної ідентичності у студентів (див. табл. 2 та рис. 1).

Таблиця 2

**Аналіз типів етнічної ідентичності
у студентів з різним типом білінгвізму**

Типи етнічної ідентичності	Студенти з продуктивним типом білінгвізму		Студенти з репродуктивним типом білінгвізму		U-критерій Манна-Уїтні
	Середнє значення	Середнє відхилення	Середнє значення	Середнє відхилення	
Етнотолерантність	6,39	3,65	6,58	3,95	1082
Етнічна індиферентність	8,81	2,76	9,74	3,57	968
Норма	18,15	2,19	16,97	2,39	791,5
Етнофобія	4,64	2,56	5,10	4,28	1053
Етноізоляціонізм	5,11	2,67	6,92	4,66	886,5
Етнофанатизм	6,61	3,54	9,13	4,24	738,5

Примітка: критичні значення

$U_{кр} = 805, p \leq 0,01$

$U_{кр} = 897, p \leq 0,05$

Продемонстрована картина результатів свідчить про наявність позитивної етнічної ідентичності як домінуючого типу у студентів усієї вибірки, а також статистично значущих відмінностей у сформованості таких типів етнічної ідентичності, як норма, етноізоляціонізм та етнофанатизм у студентів із різним типом білінгвізму. Отримані дані показують, що показники позитивної етнічності є істотно вищими у респондентів із продуктивним типом білінгвізму, в той час, як показники гіперідентичності – етноізоляціонізму та етнофанатизму – є вищими у респондентів з репродуктивним типом білінгвізму. Поясненням таких відмінностей може слугувати твердження, що продуктивний білінгвізм ефективно впливає на формування позитивної етнічної ідентичності, що проявляється у співвідношенні позитивного ставлення до власної та інших етнічних груп. Зростання рівня білінгвізму характеризується трансформацією етнічної ідентичності особистості від гіперідентичності до норми. Інши-

ми словами, продуктивний білінгвізм є основою формування толерантного представника етнонаціональної групи, готового до гармонійної міжкультурної взаємодії в рамках дихотомії «Я-Інший».

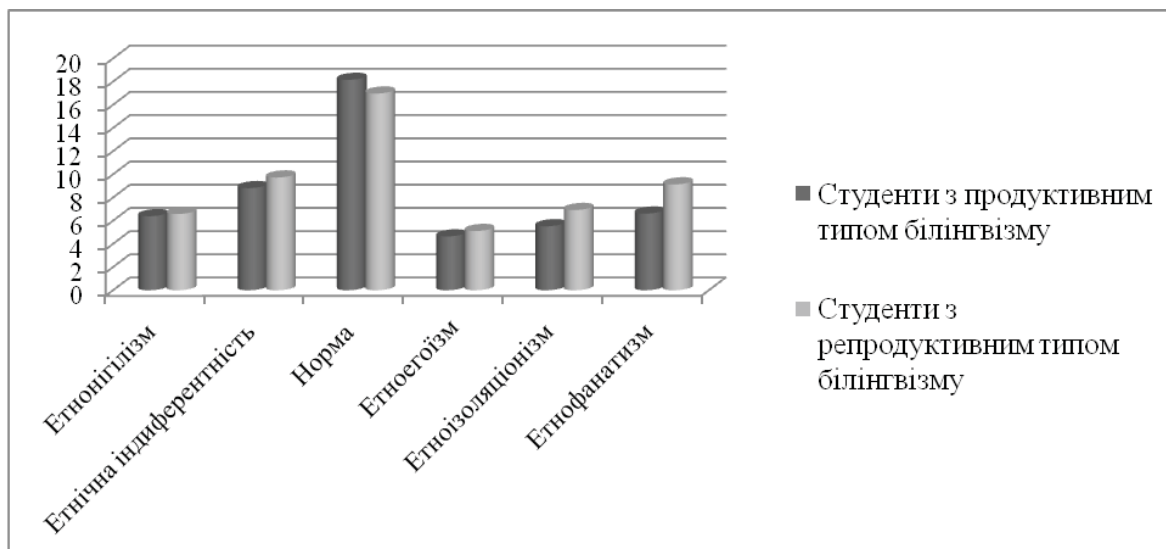

Рис. 1 Вираженість типів етнічної ідентичності у студентів з різним типом білінгвізму

Таблиця 3

**Аналіз етнічної афіліації
у студентів з різним типом білінгвізму**

Шкали етнічної афіліації	Студенти з продуктивним типом білінгвізму		Студенти з репродуктивним типом білінгвізму		U-критерій Манна-Уїтні
	Середнє значення	Середнє відхилення	Середнє значення	Середнє відхилення	
Етнічне злиття	8,93	1,83	7,42	2,29	673
Етнічне відокремлення	5,68	1,77	7,18	2,71	710,5

Примітка: критичні значення $U_{кр=805}, p \leq 0,01$
 $U_{кр=897}, p \leq 0,05$

В ході нашого експериментального дослідження також використовувався опитувальник етнічної афіліації, що дав змогу діагностувати показники етнічного злиття та етнічного відокремлення у студентів. Завданням респондентів було визначити

своє ставлення до запропонованих тверджень за допомогою такої шкали: 1 – згоден (2 бали), 0 – важко відповісти (1 бал), –1 – не згоден (0 балів). У відповідності із ключем було підраховано загальну кількість балів за кожний блок питань та визначено показник (із 12 максимальних балів) по кожній шкалі для студентів із різним типом білінгвізму (див. табл. 3).

Результати, наведені в табл. 3, демонструють, що показники етнічного злиття та відокремлення є статистично відмінними у студентів з різним типом білінгвізму. У респондентів з продуктивним типом білінгвізму показник етнічного злиття є вищим, а показник етнічного відокремлення нижчим, ніж у респондентів з репродуктивним типом білінгвізму. Представлені дані є свідченням того, що вищий рівень білінгвізму сприяє формуванню етнічної афіліації особистості, що проявляється у її прагненні до встановлення гармонійних відносин з представниками власної етнічної групи.

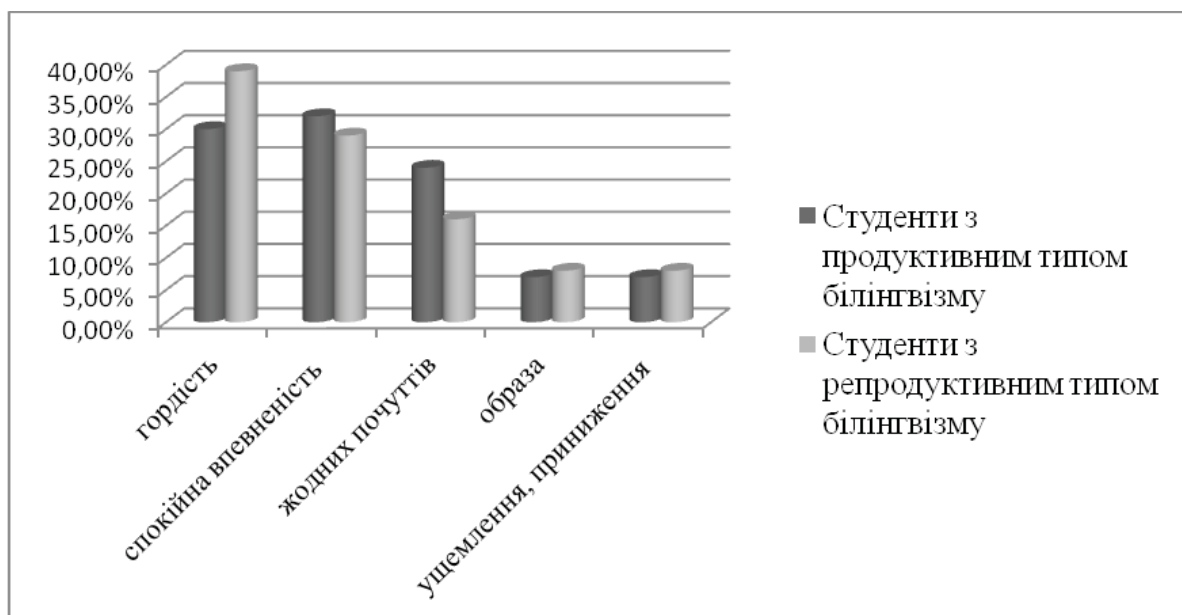

Рис. 2 Відсотковий розподіл почуттів, пов'язаних з етнічною приналежністю, у студентів з різним типом білінгвізму

Наступним етапом емпіричного вивчення етнічної ідентичності у студентів із різним типом білінгвізму було використання шкали експрес-оцінки почуттів, пов'язаних з етнічною приналежністю (Н. М. Лебедева) [6]. Респондентам пропонувалося відповісти на запитання «Які почуття викликає у Вас приналежність до свого народу?», використовуючи такі варіанти: гордість, спокійна впевненість, жодних почуттів, образа, ущемлення та

приниження. На думку автора методики, запропоновані почуття характеризуються зростанням позитивності від негативних (ущемлення, приниження) до гіперпозитивних (гордість). Нормою цієї шкали є варіант відповіді «спокійна впевненість». Результати дослідження представлені на рис. 2.

Як видно із рис. 2, основними почуттями щодо власної етнічної приналежності у студентів із репродуктивним типом білінгвізму є гордість (39%) та спокійна впевненість (29%), в той час як варіанти «жодних почуттів» (16%), «образа» (8%), «ущемлення» (8%) не є пріоритетними. Студенти із продуктивним типом білінгвізму вказали на такі почуття: спокійна впевненість (32%), гордість (30%), жодних почуттів (24%), а також образа (7%) і ущемлення (7%). Істотними є відмінності у студентів обох груп щодо варіантів «гордість» та «жодних почуттів». Отримані результати є свідченням того, що у студентів із репродуктивним типом білінгвізму переважають почуття, які є ознакою гіперідентичності, в той час, як продуктивні білінгви характеризуються тяжінням до формування позитивної етнічної ідентичності.

Висновки. У результаті емпіричного вивчення психологічних особливостей етнічної ідентичності та толерантності у студентів із різним типом білінгвізму було виявлено статистично значущі відмінності в індексах вираженості етнічної ідентичності, зокрема її когнітивного та афективного компонентів, етнічної афіліації, а також у сформованості типів етнічної ідентичності. У продуктивних білінгвів проаналізовані показники є вищими, ніж у студентів із репродуктивним типом білінгвізму. Таким чином, продуктивний білінгвізм сприяє розвитку позитивної етнічної ідентичності, формуванню позитивних відчуттів щодо власної етнічної приналежності, а також становленню толерантної особистості студентів, здатних до гармонійної міжкультурної взаємодії та співпраці з членами усіх етнонаціональних спільнот.

Перспективами подальших розвідок є дослідження психологічних умов формування національної толерантності студентської молоді в умовах білінгвального середовища.

Список використаних джерел

1. Малхозова Ф. М. Социально-психологические особенности этнической толерантности в поликультурном регионе: дис. ... канд. психол. наук: 19. 00.12 / Ф. М. Малхозова. – М., 1999. – 166 с.

2. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии : Учебн. пособие / В. Д. Балин, В. К. Гайда, В. К. Гербачевский и др.; под общей ред. А. А. Крылова, С. А. Маничева. – СПб. : Изд-во «Питер», 2000. – 560 с.
3. Психодиагностика толерантности личности / Под ред. Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – М.: Смысл, 2008. – 172 с.
4. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 387 с.
5. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: практикум : [Учебное пособие для студентов вузов] / Т. Г. Стефаненко. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 208 с.
6. Татарко А. Н. Методы этнической и кросскультурной психологии / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева. – М. : НИУ ВШЭ, 2011 – 238 с.
7. Этническая толерантность в поликультурных регионах России / [под ред. Н. М. Лебедевой, А. Н. Татарко. – М., 2002. – 294 с.

The article deals with the psychological peculiarities of bilingual students' ethnic identity and tolerance. The results of the empirical analysis concerning ethnic identity intensity, ethnic affiliation as well as ethnic identity types of students with productive and reproductive types of bilingualism have been presented. It was found that productive bilingualism promotes positive ethnic identity, creating positive feelings about their ethnic identity, as well as the establishment of tolerant individuality of students, capable of harmonious intercultural interaction and cooperation with members of all ethnic communities.

Keywords: ethnic identity, tolerance, ethnic affiliation, productive type of bilingualism, reproductive type of bilingualism.

Отримано: 21.10.2012 р.